آزاد قاضي

لواري جا لال - هڪ مطالعو

سنڌ صوفين ۽ درويشن جي سرزمين آهي، جنهن ۾ انسانذات جي اصلاح لاءِ، صدين کان انسانيت، رواداري، سهپ ۽ عفوو، درگذر جهڙن گڻن جو صوفي سڳورن جي فڪر رستي درس ملندو رهيو آهي. ان فڪر جو ڦهلاءُ، هر ڪنهن صوفي سڳوري پنهنجي پنهنجي انداز ۽ طور طريقي سان پئي ڪيو آهي. ان ڪري جيتوڻيڪ مجموعي طرح ان فڪر جو مرڪزي نڪتو، ساڳيوئي "امن عالم، ترقي بني آدم" پئي رهيو آهي پر مختلف صوفين وٽ ان جو اندازِ بيان مختلف

* ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي ٨ مارچ ١٨٨٢ع ۾ حيدرآباد سنڌ جي عامل گهراڻي ۾ پيدا ٿيو. سيڪنڊري تعليم اين. ايڇ اڪيڊمي حيدرآباد مان حاصل ڪيائين ١٨٩٩ع ۾ مئٽرڪ پاس ڪرڻ کان پوءِ ١٩٠٠ع ۾ ڏيارام جيٺمل سنڌ ڪاليج ۾ داخل ٿيو. جتان ١٩٠٥ع ۾ بي اي جو امتحان امتيازي نمبرن سان پاس ڪري، ايم اي ڪرڻ لاءِ بمبئي جي ولسن ڪاليج پڙهڻ ويو. جتي ١٩٠٧ع ۾ تعليم مڪمل ڪري، ساڳئي ڪاليج ۾ انگريزي ۽ فارسي جي اسسٽنٽ پروفيسر طور مقرر ٿيو. اتي گهڻو عرصو رهي نه سگهيو ۽ ١٩٠٨ع ۾ پاڻ ڏيارام جيٺمل (D.J) سنڌ ڪاليج ڪراچي ۾ فارسي جو پروفيسر ٿي آيو. اتان ١٩٢٨ع ۾ پي ايڇ ڊي جي ڊگري حاصل ڪرڻ لاءِ لنڊن يونيورسٽي ويو. جتان "Mysticism in theEarly Nineteenth Century poetry of England" عنوان سان ڊاڪٽريٽ جي ڊگري وٺي واپس وريو. ڊاڪٽر صاحب ١١ فيبروري ١٩٤٧ع تي لاڏاڻو ڪيو. ڊاڪٽر صاحب آخري وقت تائين ڊي جي سنڌ ڪاليج ۾ پڙهائڻ واري ڪم ۾ مشغول رهيو. سندس مشهور تصنيف شاهه جو رسالو آهي. جنهن جو ذڪر ڪندي پير حسام الدين راشدي لکي ٿو: "ڊاڪٽر گربخشاڻي، خدا بخشيس پهريون سنڌي آهي جنهن انگريزي وضع قطع تي اسان کي ڪتاب ايڊٽ ڪرڻ ۽ ان تي تصحيح ڪرڻ جو نمونو ڏيکاريو ۽ راز سمجهايو". شاهه جو رسالو مرتب ڪندي ڊاڪٽر صاحب کي حضرت شاهه عبداللطيف ۽ خواجه محمد الزمان جي لاڪاڻي ۽ ملاقات بابت ڪي اشارا مليا. ان سلسلي ۾ وڌيڪ ڳولا ڪندي، پاڻ لواري جا لال [illegible] ڪي [illegible] جيڪو اسان جي هن مضمون جو موضوع آهي.

هئڻ ڪري، ان صوفياڻي فڪر (مسلڪ) جا ڏار ڏار مڪتبِ فڪر (School of Thought) نظر اچن ٿا. اهڙن مڪتبن منجهان لاڙ جي لواريءَ وارن بزرگن جو مڪتب فڪر پڻ هڪ آهي ۽ اهو فڪر اينترو تہ سگهارو ۽ پُر اثر هيو جو حضرت شاهہ عبداللطيف جهڙو بزرگ بہ باوجود وڏي عمر هئڻ جي پنڌ ڪري سندن خانگاهہ تي فيض حاصل ڪرڻ ۽ مريد ٿيڻ لاءِ هلي ويو هو. اهو هڪ اهم تاريخي واقعو شمار ٿئي ٿو. ان اهم واقعي کان ١٩٣٢ع تائين عوام بنهہ اڻواقف هيو. ڇاڪاڻ تہ جن ڪتابن ۾ ان ملاقات جو ذڪر آيل آهي اهي ان وقت تائين (انهن منجهان ڪجهہ اڄ تائين بہ) قلمي صورت ۾ هئا ۽ اهي لواري وارن بزرگن جي ملڪيت هئا. ١٩٣٢ع ۾ جڏهن ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻيءَ کي اها سڌ پيئي تہ اهو مواد لواريءَ وارن بزرگن وٽ موجود آهي تڏهن پاڻ پنهنجا ذاتي تعلقات استعمال ڪري، نہ رڳو ان اهم تاريخي واقعي وارن اصل حقيقتن کي عوام اڳيان آندائين پر ان ڳالهہ کي بنياد بنائي پوءِ لواري شريف وارن بزرگن جي حالات زندگي ۽ سکيا بابت هڪ تاريخي نوعيت جو ڪتاب "لواري جا لال" نالي لکي پڌرو ڪيائين، جيڪو صوفياڻي فڪر ۾ ڪلاسيڪي نوعيت وارو ڪتاب شمار ڪيو وڃي ٿو. هتي اسين ان تاريخي نوعيت واري ڪتاب تيار ٿيڻ واري محرڪ جذبي، مختلف مرحلن ۽ ان جي اهميت جو جائزو پيش ڪري رهيا آهيون.

"لواري جا لال" ڪتاب ڪيئن تيار ٿيو؟

ڪڏهن ڪڏهن اچانڪ ڪي اهڙا بہ واقعا ۽ حادثا رونما ٿيندا آهن جيڪي ڪنهن نہ ڪنهن تخليق جو سبب بنجي پوندا آهن. ڪتاب لواري جا لال جي تخليق ٿيڻ جو پڻ بنيادي محرڪ اهڙوئي هڪ واقعو آهي.

ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جو سڀ کان اهم ۽ عرق ريزيءَ وارو تحقيقي ڪارنامو، "شاهہ جو رسالو" شمار ٿئي ٿو. جنهن جا ٽي جلد سندس حياتيءَ ۾ ٽي جلد شايع ٿي سگهيا. البت چوٿون جلد شايع ٿي نہ

سگهيو ۽ سندس وفات کان پوءِ موراڳي گم ٿي ويو. شاهه جي رسالي تيار ڪرڻ وقت ڊاڪٽر صاحب قرآن، حديث ۽ تصوف بابت مختلف ڪتابن جي روشنيءَ ۾ جا گهڻ پاسائين محنت ڪئي، ان جو ڪو مثال ملڻ مشڪل آهي. حضرت شاهه لطيف بابت جڏهن پاڻ اها تحقيق ڪري رهيو هو تڏهن کيس اهو محسوس ٿيو ته شاهه صاحب جي، لاڙ طرف ڪنهن اهڙي بزرگ سان صحبت ٿيل آهي. جنهن جو اثر. سندس شعر تي پڻ نمايان نظر اچي ٿو. اُن ڪري ڊاڪٽر صاحب چوندو هيو ته "منهنجي ڪن تي پڙلاءِ پيل هو ته شاهه صاحب ڪنهن بزرگ جي صحبت کان پوءِ سفر ترڪ ڪري ڇڏيو هو ۽ سندس ڪلام ۾ به اهڙو اشارو فارمايو اٿس.

ڪال ڳـڏيوسين ڪاپڙي، بابو رنگ پـيـوت،
سرئوسين سڪوت، جوڳيءَ سندي ذات مان.(٢)

ڊاڪٽر گربخشاڻي مٿي ذڪر ڪيل پڙلاءَ جي وائيءَ واري وَرَ جي تلاش ۾ سالن جا سال سرگردان رهيو. تان جو ١٩٣٢ع کان پوءِ کيس ان ڳالهه جا امڪان نمايان نظر اچڻ لڳا ۽ پاڻ هڪ هوشيار پيراواڊؤ جيان انهن امڪانن جا پيرا کڻندي وڃي وٺڻ تائين پهتو.

ڊاڪٽر گربخشاڻي ١٩٢٧ع کان ١٩٤٠ع تائين ڊي جي سنڌ ڪاليج ڪراچيءَ جو وائيس پرنسيپال هيو. ان دوران ١٩٣٢ع ۾ ساڳي ڪاليج ۾ انٽر جي شاگردن کي سنڌي ڪاڪو ڀيرومل پڙهائيندو هيو پر ڪڏهن ڪڏهن ڊاڪٽر گربخشاڻي انهن کي شاهه جا بيت، ڪلاڪن جا ڪلاڪ سمجهائيندو هو. ان ڪلاس جي شاگردن ۾ لواريءَ وارن بزرگن جي خاندان جو هڪ هونهار نوجوان پير سعيد حسن پڻ پڙهندو هيو. جيڪو پنهنجي يادگيرين ۾. ڊاڪٽر صاحب جو ذڪر ڪندي لکي ٿو ته ڊاڪٽر صاحب "هڪ ڏينهن سر سهڻي داستان ڇهين جي پهرين سٽ پڙهيائين.

ساهڙ جا سنگار، انّ لکيا اڳي هئا.

.... ڊاڪٽر صاحب اجا سٽ پڙهي مس پوري ڪئي ته يڪدم ٽي بيهي چيم ته سائين انهيءَ سٽ جي صحيح پڙهڻي آهي ته،

سامهڻ جا سنگار، انّ لکيا اڳي هئا.

ڊاڪٽر صاحب پڙهڻ وارو چشمو لاهي ڪتاب ٿيي، پيو چشمو پائي، ڪاڏيءَ تي هٿ رکي غور سان مون ڏانهن نهاريندو رهيو ۽ سڄي ڪلاس جون نظرون مون ڏانهن هيون... ڪجهه دير بعد ڊاڪٽر صاحب چيو ته ” ڪلاس پورو ٿيو ۽ مون کي تمام شفقت سان چيائين ته، مهرباني ڪري مون سان آفيس ۾ ملو... آفيس ۾ وڃس ويس ته.. مون کان پڇيائين ته اها پڙهڻي توهان کي ڪنهن ٻڌائي آهي؟ مون چيس ته مون پنهنجي مائٽن کان هميشه ايئن ٻڌو آهي. چيائين ته اها پڙهڻي وڏيڪ سُني ۽ صحيح آهي“.[٢]

نوجوان شاگرد جي ان ڳالهه، سندس خاندان معلوم ڪرڻ لاءِ ڊاڪٽر جي دل ۾ وڏيڪ تجسس پيدا ڪيو. اهڙي ريت ڊاڪٽر صاحب ان معاملي ۾ دلچسپي وٺندي، ان نوجوان شاگرد سان وڏيڪ ڳالهه ٻولهه ڪئي. ان جو ذڪر ڪندي پير سعيد حسن لکي ٿو: ”پڇيائين ته توهين ڪهڙي خاندان مان آهيو، مون ٻڌايس ته آءٌ لواري شريف وارن پيرن جي خاندان مان آهيان“. چيائين ته: ”توهان جي خاندان جو شاهه جي ڪلام سان ڳهٽو لاڳاپو ٿو ڏسڻ ۾ اچي“. مون چيس ته ”رڳو شاهه جي ڪلام سان نه پر خود شاهه ڀٽائيءَ سان به“. حيرت ۾ پڇيائين ته ”اهو ڪيئن؟“، مون ڪيس شاهه ڀٽائيءَ جي اسان جي خاندان جي اڳواڻ سان ملاقات جو سربستو احوال ٻڌايو ۽ ٻنهي جي بيتن ۾ گفتگو جا به ٽي بيت به ٻڌايا. پڇيائين ته ”اها ڳالهه توهان رڳو پنهنجن وڏن کان ٻڌي آهي يا انهيءَ لاءِ ڪا ثابتي به آهي.“ مون پنهنجي خاندان جي قديم فارسي قلمي ڪتابن بابت ٻڌايس، مون کي پنهنجي گهر جي ائڊريس ڏنائين، شام جو آءٌ ڪيس ڪتاب پهچائي آيس.“[٣]

ڊاڪٽر صاحب کي ته اڳ ئي ان ڳالهه جا پرُون پيل هئا ته، شاهه عبداللطيف جي لاڙ طرف ڪنهن وڏي بزرگ هستيءَ سان ملاقات ٿيل آهي. هاڻ جو ان جا ڪتابي ثبوت ڪيس هٿ آيا ته ان ڳالهه سندس تحقيق واري جذبي ۾ ويتر واڌارو ڪيو ڇاڪاڻ ته تصوف ۽ صوفيائي

شاعري سنڌس تحقيق جو خاص موضوع هيو. ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي تصوف سان لڳاءَ جو اندازو ان ڳالهه منجهان به لڳائي سگهجي ٿو ته پاڻ نه رڳو، سنڌ ۽ برصغير، ايران ۽ عربستان جي تصوف جو گهرو مطالعو ڪيائين پر لنڊن وڃي Ph.D ڪرڻ دوران پڻ تصوف کي اوليت ۽ اهميت ڏيندي Ph.D واري ٿيسز "Mysticism in the Early Nineteenth Century Poetry of England" - "١٩ صديءَ جي انگريزي شاعريءَ ۾ تصوف". لکي هڪ وڏو ڪارنامو سرانجام ڏنائين. ڊاڪٽر صاحب Ph.D جي اها ڊگري ١٩٢٨ع ۾ حاصل ڪئي. ڊگري حاصل ڪرڻ کان اڳ به ڊاڪٽر صاحب جيڪو علمي ڪم ڪيو آهي. اهو تصوف جي رنگ ۾ رڱيل نظر اچي ٿو. ڊاڪٽر صاحب جي ڪيل پورهئي تي نظر وجهڻ سان معلوم ٿيندو ته سندن سموري علمي اثاثي مٿان تصوف جو اثر نمايان آهي. سندن پاران سالن جا سال، رات ڏينهن هڪ ڪري، تيار ڪيل شاهه جو رسالو، جنهن جو پهريون ۽ ٻيو ڀاڱو سنڌس ٻاهر وڃڻ کان اڳ ترتيب وار ١٩٢٣ع ۽ ١٩٢٤ع ۾ پڌرا ٿيا هئا، تنهن ۾ پڻ هر هنڌ اهڙا نڪتا نمايان نظر اچن ٿا. سنڌس تيار ڪيل شاهه جو رسالو اهڙو بحر عميق آهي جنهن بابت لکڻ لاءِ ڌار مهل ۽ موضوع جي گهرج آهي. هتي صرف اسان "لواري جا لال" ڪتاب بابت خيالن جو اظهار ڪري رهيا آهيون.

مٿي ذڪر ٿي آيو آهي ته ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جو تصوف ڏانهن خاص لاڙو هيو. ان حوالي سان پاڻ جڏهن "شاهه جو رسالو" تيار ڪري رهيو هيو. تڏهن اها جاکوڙ ڪندي ڪيس حضرت شاهه عبداللطيف جي هم عصر خواجه محمد الزمان، جيڪو پڻ ساڳي دور جو هڪ وڏو صوفي بزرگ ۽ شاعر هيو ان جي شخصيت بابت فقط ڪي اشارا ٿي مليا جن بابت پاڻ وڌيڪ کوجنا ڪندو رهيو. اڳتي هلي جڏهن لواريءَ وارن بزرگن جي خاندان جي نوجوان پير سعيد حسن معرفت ڪيس مرغوب الاحباب نالي قلمي ڪتاب مليو. جنهن ۾ پنهي بزرگن جي ملاقات جو سربستو احوال آيل هيو. ته ان مواد کي ڊاڪٽر صاحب

ترجمو ڪري شاهہ عبداللطيف ۽ خواجہ محمد الزمان جي ملاقات بابت رسالي ماهوار سنڌوءَ جي آڪٽوبر ١٩٣٣ع واري پرچي ۾ هڪ مضمون شايع ڪرايو.[۴] جنهن ۾ خواجہ محمد الزمان ۽ شاهہ صاحب جي ملاقات دوران نظم ۾ ٿيل صوفياڻن نڪتن کي ظاهر ڪيو ويو. ان کان پوءِ ساڳي سلسلي کي اڳتي وڌائيندي، رسالي سنڌوءَ جي جنوري ١٩٣۴ع واري پرچي ۾ ڊاڪٽر گربخشاڻي صاحب "شاهہ جو هڪ همعصر شاعر: خواجہ محمد الزمان لواري" جي عنوان سان خواجہ صاحب جي شخصيت تي هڪ مضمون لکيو، جنهن ۾ خواجہ صاحب جي شخصيت، صوفياڻي زندگي ۽ شاعريءَ بابت پڙهندڙن کي وڌيڪ معلومات ڏني ويئي.[۵] معلوم ائين ٿو ٿئي تہ ان وقت تائين ڊاڪٽر گربخشاڻي، خواجہ محمد الزمان ۽ سندس خاندان بابت ڪافي مواد گڏ ڪري چڪو هيو، ان ڪري سندس زيربحث ڪتاب "لواري جا لال" جيڪو دراصل خواجہ محمد الزمان جي خاندان جو تذڪرو آهي. ساڳي سال يعني ١٩٣۴ع ۾ شايع ٿي پڙهندڙن جي هٿن تائين پهتو.

ڪتاب جو موضوع:

هي ڪتاب تقريظ، ديباچي ۽ مقدمي کانسواءِ هيٺين پنجن حصن تي مشتمل آهي. جن جو مواد ذڪر هيٺ آيل بزرگن جي حالات زندگي ۽ صوفياڻي فڪر بابت آهي.

پهريون: ابا ڏاڏا

ٻيو: حضرت سلطان اولياء

ٽيون: حضرت محبوب الصمد

چوٿون: حضرت غوث عالم

پنجون: حضرت شاهہ مدني

پهرين حصي ۾ هن خاندان جي سنڌ ۾ آمد ۽ حسب نسب جو تفصيلي ذڪر ڪيو ويو آهي. جيڪو حضرت سلطان اولياء کان اڳ ٽيهين پيڙهيءَ ۾ حضرت ابوبڪر صديق جن سان وڃي ملي ٿو. سندن خاندان جي سنڌ ۾ آمد واري حوالي سان ظاهر ڪيو ويو آهي تہ

"خليفي هارون رشيد جي صاحبيءَ ۾ يعني قريب سنہ ٧٨٦ع ۾ هي بزرگ سنڌ ۾ تشريف فرما ٿيا".[٦] اهڙي ريت ٺٽي ۾ آمد، پوءِ نائين صدي ۾ سومرن ۽ سمن جي گهرو لڙاين واري دور ۾ ڪڇ طرف هليو وڃڻ ۽ پوءِ سنہ ٩١٠هـ ڌاري سنڌي مريدن جي ميڙ منٿ تي واپس ورڻ ۽ شيخ حاجي عبداللطيف نقشبنديءَ ڪي خواجہ محمد الزمان پيدا ٿيڻ تائين جو ذڪر هن حصي ۾ آيل آهي.

ٻئي حصي ۾، حضرت سلطان اولياءُ خواجہ محمد الزمان جن جي زندگي، فڪر ۽ فلسفي بابت ڄاڻ ڏنل آهي.

ٽئين حصي ۾، خواجہ صاحب جن جي فرزند حضرت محبوب الصمد جن جي حالات زندگي پيش ڪئي ويئي آهي.

چوٿين حصي ۾ حضرت محبوب الصمد جي فرزند حضرت غوث عالم جن جو تفصيلي ذڪر ڪيو ويو آهي.

پنجين حصي ۾ حضرت غوث عالم جن جي فرزند، حضرت شاهہ مدني جي حالات زندگي بيان ڪئي ويئي آهي.

اهڙي ريت هن ڪتاب جو مواد سلطان اولياءُ خواجہ محمد الزمان ۽ ڪانئس پوءِ مسند تي رونق افروز ٿيندڙ ٽن گادي نشين جي ترتيب وار سوانح ۽ سکيا تي مشتمل آهي. حضرت شاهہ مدني کان پوءِ وارن بزرگن جي حياتي ۽ سکيا بابت ڪتاب جي ديباچي ۾ ڊاڪٽر گربخشاڻي لکيو آهي تہ "افسوس جو حضرت خواجہ محمد سعيد جن جي سوانح عمري ڪنهن بہ ڪتاب مان ملي نہ سگهي.[٧] جنهن ڪري لاچار هن ڪتاب ۾ درج نہ ڪئي ويئي آهي. پر اميد تہ اها بہ ٻئي ڪنهن موقعي تي ڇپائي ظاهر ڪبي.[٨]

ڊاڪٽر گربخشاڻي هن ڪتاب ۾ لواريءَ وارن بزرگن جو ذڪر ڪندي اعتراف ڪيو آهي تہ "هر هڪ بزرگ جي حياتي ايڏي تہ وسيع ۽ وچٽر آهي، جو هرهڪ لاءِ خلاصو ڪتاب گهرجي.[٩] مون هرهڪ جو جدا مجمل احوال ڏنو آهي." اهڙي ريت ان ڳالهہ جي اهميت کي سمجهندي بہ ڊاڪٽر صاحب جو اهو ڪمال چئجي جو پاڻ هن مختصر تصنيف ۾ انهن بزرگن جي زندگي، فرمان ۽ رشد و هدايت وارن نڪتن

ڪي اهڙي نموني تہ بيان ڪيو آهي. جو آهي مختصر هوندي بہ جامع محسوس ٿين ٿا.

ڪتاب جي مقدمي ۾ ڊاڪٽر گربخشاڻي، تصوف جي فڪر بابت دل کولي لکيو آهي. پاڻ جيتوڻيڪ تعصب کان پاڪ صوفياڻي فڪر جو مالڪ هيو، ان ڪري سندس لکڻيءَ ۾ اهڙي ڪائي بوءِ بہ محسوس نہ ٿي ٿئي پر اڳتي هلي مذهبي تفرقي سبب جڏهن هتان جي ماحول ۾ فرقي پرستيءَ جنم ورتو تڏهن ڊاڪٽر صاحب جي ڪيل هڙئي بي بها تحقيق کي پڻ مسلم ۽ غير مسلم واري اک سان ڏسڻ شروع ڪيو ويو ۽ سنڌ جي هڪ وڏي عربيءَ جي عالم ڊاڪٽر عمر بن دائودپوٽي ۱۹۳۹ع ۾ ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جو نالو وٺڻ ڪانسواءِ، سندس مٿان جلهہ ڪندي لکيو تہ "ڪي سنڌيءَ جا چاٺو جي ٿياسافي (حڪمت الاهي) جا قائل آهن جن کي اسلامي تصوف جي ڪا بہ خبر ڪانهي ۽ ان جي رازن کان بلڪل نا آشنا آهن، سي مسلم شاعرن جو ڪلام سمجهائيندي پنهنجا من گهڙت تاويل ڏيندا آهن. انهن کي پهريائين اسلامي تصوف جو اڀياس ڪرڻ گهرجي ۽ تنهان پوءِ مسلم شاعرن جي تعبير جي دعويٰ ڪرڻ جڳائي."[١٠]

ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جهڙي صوفي منش لاءِ اهڙي قسم جي خيالن جو اظهار ڪرڻ عجيب ڳالهہ آهي. ڇاڪاڻ تہ ڊاڪٽر صاحب "ٿياسافسٽ خيالن جو هو. جيڪي سڀني مذهبن کي سچو سمجهندا آهن جئن صوفيائي ڪرام قوم، رنگ، نسل، مذهبن ۽ ذات پات جي نفرتن کان مٿي چڙهي ويندا آهن ۽ سڀي انسانذات کي هڪ ئي نظر سان ڏسندا آهن. تئن ڊاڪٽر صاحب جا خيال بہ وسيع هئا ۽ ڪٽرپڻي کان پري هو".[١١] سندس اهڙي صوفياڻي سوچ جي جهلڪ مقدمہ لطيفيءَ منجهان پڻ ملي ٿي، جنهن جي ويدانت ۽ تصوف واري بابت ۾ مذهب جي ٻن پاسن جو ذڪر ڪندي ڊاڪٽر صاحب لکي ٿو "جيڪڏهن غور سان ڏسبو تہ هرهڪ مذهب ۽ دين کي ٻہ پاسا آهن. هڪڙو ظاهري ۽ ٻيو معنوي. جيتوڻيڪ مذهب گهڻا ۽ جدا جدا آهن، تڏهن بہ سندن معنوي پاسي جا اصول اڪثر ڪري ساڳيائي آهن. انهن معنوي اصولن

جو ڪنهن خاص دين يا ڌرم، يا ان جي ڪرياڪرم ۽ ريتن رسمن سان ڪو بہ واسطو ڪونهي. انهن جو مقصد آهي. حق جي حقيقت پروڙڻ ۽ ان سان هيڪڙائي حاصل ڪرڻ. مگر نہ حواسن ۽ عقل جي رستي، پر ايقان ۽ عمل جي رستي".(١٢) عمل واري ان اهميت جو ذڪر ڪندي علامہ اقبال بہ چيو آهي:

عمل سے زندگي بنتي ہے، جنت بھي جہنم بھي،
يہ خاڪي اپني فطرت مين نہ نوري ہے نہ ناري ہے.

مذهب جي ٻن پاسن يعني ظاهري ۽ معنوي هئڻ واري حوالي سان ذڪر ڪيل راءِ رکو ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي ڪونهي پر سڀني حقيقت پسند مذهبي ماڻهن جي ساڳي سوچ پئي رهي آهي.

عَارف ۽ عَشَاقَ، پَسَڻَ ڳهرَنِ پريءَ جو،
جَنَتَ جا مُشتاقَ، اِجا اوراهان ٿيا. (خواجہ محمدالزمان)

عارفن ۽ عشاقن جي نظر ۾ اول ۽ آخر پرينءَ جو پسڻ ئي سڀوڪجهہ آهي. ان جي ڀيٽ ۾ ٻي هر ڳالهہ ايتري قدر جو جنت جي حاصلات واري خواهش کي پڻ پاسي تي رکيو ڇڏين. ان ڪري ئي چيو ويو آهي.

مِلت عشق از همہ دينها جداست،
عاشقان را مذهب و ملت خداست.

غور ڪري ڏسجي تہ جنهن جو دين و دنيا، مذهب و ملت صرف خدا ئي هجي ان کي ڪنهن مخصوص ماڳ مڪان ۽ ريت رسم واري پابنديءَ جي ڪهڙي ضرورت آهي. اصل ۾ بنيادي ڳالهہ تہ حق لاءِ حُب واري آهي. جيڪڏهن حقيقي حُب ناهي تہ پوءِ بقول شاهہ صاحب "ڪوڙو تون ڪفر سين، ڪافر م ڪوٺاءِ" - پر "جيڪڏهن انسان جي اندر ۾ حق لاءِ حب آهي تہ پوءِ حرڪت نہ آهي تہ ڪهڙي بہ ريت، ڪهڙي بہ نموني، يا ڪهڙي بہ زبان ۾، يا ڪهڙي بہ مڪان ۾، خدا جي بندگي ڪري سگهجي ٿي".(١٣)

صوفي ان اصول جو قائل هئڻ ڪري، زمان ۽ مڪان جي پابندين کان پري هوندو آهي، جنهن ڪري ئي ڪيس صوفي لاڪوفي

ڇيو ويندو آهي. صوفيءَ جي چوڻ تہ دنيا ٻي ڏار هوندي آهي. "هو نڪي هندو هوندو آهي نہ ڪي مسلمان، نڪي مومن، نہ ڪي ڪافر، مسجد ۽ مندر، دئارو ۽ ديول صوفيءَ جي نظر ۾ هڪ آهن".(١٤)

هتي پنهنجو مقصد تصوف بابت ڪو تفيصلي بحث ڪرڻ ڪونهي. پر محض سرسري طور سمجهڻ لاءِ مٿين ڳالهہ جو ذڪر ڪرڻ ضروري هو. ورنہ حقيقت اها آهي تہ جهڙي طرح صوفي سڳورا جلالي ۽ جمالي واري حيثيت ۾ ورهايل رهيا آهن. ساڳي طرح تصوف بابت تحقيق ڪندڙ محققن جو پڻ پنهنجو پنهنجو اندازِ بيان پئي رهيو آهي. جيتوڻيڪ تصوف واري حوالي سان سڀني جو مرڪزي نقطو هڪڙوئي آهي پر هر ڪنهن جي سمجهڻ ۽ تشريح ڪرڻ جو ڏار ڏار طريقو آهي. جنهن جو واسطو مسلم ۽ غير مسلم واري ورهاست سان بنهہ ڪونهي. انڪري ڪن مسلم محققن جو اهو چوڻ صحيح نہ آهي تہ، "مسلم صوفي شاعرن جي ڪلام جي روحاني رمزن سمجهائڻ جو حق انهن مسلمانن محققن کي آهي جن تصوف جي ميدان ۾ رياضتون ڪيون ۽ ڪشالا ڪڍيا، جن رات ڏينهن پنهنجو آرام قنائي رب جي يادگيري ڪئي، جن دنيا ۾ ماسرا کي ترڪ ڪري پنهنجو من واحد جي وقف ڪيو، جن دورنگي ۽ دوئي کي ميٽي هيڪڙائيءَ جي واٽ ورتي".(١٥)

حقيقت اها آهي تہ هتان جو تصوف ڪنهن بہ مذهبي فرقي جو محتاج ناهي رهيو. هتي هندن ۽ مسلمانن جا مشترڪ مرشد ۽ اوتار پئي رهيا آهن. شاهہ، سچل ۽ سامي هڪ ئي لڙهيءَ جا مٺيادار موتي آهن جن کي سڀئي ماڻهو ساڳي عقيدت واري اک ۽ اندر واري اکير سان ڏسن ٿا. جتي حضرت شاهہ لطيف، صوفي شاهہ عنايت ۽ ٻين مسلمان بزرگن جا غير مسلم عقيدتمند آهن، اتي سامي چئنراءِ، پير پٺو ۽ ٻين جا مسلمان معتقد پڻ نظر اچن ٿا. نہ رڳو ايترو پر سنڌ جي صوفيائي مٺيادار مٽيءَ جو اهو ڪمال آهي جو هتان جو صوفيائو رنگ، دين ڌرم وارين حد بندين ۽ فرقي بازين کان پاڪ پئي رهيو آهي، جنهن جو

نمايان مثال خواجہ محمد الزمان جي هينين فرمان منجهان ملي ٿو. روايت آهي تہ هڪ پيري "هڪڙو هندو وٽن لڪ چوريءَ لنگهي آيو. ۽ وينتي ڪري چيائين تہ "قبلا هن بندي کي اسم اعظم جي هدايت ڪريو". حضرت جن هن کي هڪدم هدايت ڏني. جڏهن هو موڪلائڻ تي هو. تڏهن فرمايائونس تہ "ظاهر ظهور تون بيشڪ هندو ڌرم جي ڪريا ڪرم تي قائم رهندو اچ، پر باطن ۾ اسان جا توکي امانت عطا ڪئي آهي، سان حفاظت سان سانديندو اچج" اهي حرف ٻڌي، حافظ پنهوره نالي اصحاب اعتراض ڪيو تہ "قبلا، هي وري ڪهڙي قسم جي مسلماني آهي؟" حضرت جن ٻاجهہ پريون اکيون مٿي ڪئي فرمايو تہ "ميان مسلمانيءَ جي توکي ڪهڙي خبر؟"(١٦)

عدم اوتارون، نامرادي سمرو،
ڪفر ۽ اسلام ڪان لنگهي هوت لڌون،
ڇڏي خوف اميد کي، سڄڻ صحي لڌون.
رضا راڄ سَندون،مُورا مَگُن نہ کي ٻئو.

پير سعيد حسن ان جي شرح بيان ڪندي لکي ٿو: "عارف ڪامل جي منزل مقصود فقط الله تعاليٰ ئي آهي. انهن جو اوتارو ۽ مقام، عدم يعني نفس کي فنا ڪرڻ هوندو آهي ۽ انهيءَ سفر جو سامان نامرادي يعني ڪا بہ طلب نہ رکڻ آهي. هو بهشت ۽ دوزخ، ڪفر ۽ اسلام، جزا ۽ سزا، خوف ۽ اميد، طلب ۽ غير طلب، اهي سڀ ڳالهيون لنگهي الله تعاليٰ کي لهندا آهن. هو فقط الله تعاليٰ جي رضامندي چاهيندا آهن ۽ انهيءَ کانسواءِ ٻيو ڪجهہ بہ نہ گهرندا آهن. صوفياءِ ڪرامن وٽ رضا جو مقام روحاني درجن ۾ سڀ کان اعليٰ مقام آهي".(١٧)

اهوئي خواجہ محمد الزمان جي زندگيءَ جومقصد هيو جنهن جي علمي طرح نہ رڳو پرچار ڪندا رهيا پر سندن ذاتي زندگي پڻ ان ڳالهہ جو عملي نمونو هئي.

ڪتاب جو مددي مواد

ڊاڪٽر گربخشاڻي هن ڪتاب جي ديباچي ۾ لکي ٿو "پڙهندڙن کي معلوم هجي ته هيءُ ڪتاب فقط لفظي ترجمو نه آهي... ڪتابن مان ذخيرو گڏ ڪري، ان کي سلجائي سليس سنڌي عبارت ۾ آندو ويو آهي ۽ مقدمي وارو مضمون اڪثر منهنجي تصنيف آهي."[١٨]

هاڻي ڏسڻو اهو آهي ته اهي ڪهڙا ڪتاب هئا، جيڪي سندس مددگار ثابت ٿيا ۽ اهي ڪيس ڪيئن حاصل ٿيا. ان سلسلي ۾ به پاڻ ئي لکي ٿو "شاهه عبداللطيف سان ڪيل ملاقات واري قصي کي ترجمو ڪرڻ بعد، "ڪم لٿو ڍڪڻ وسريو". ڪتاب (مرغوب الاحباب) پاسيرو ڪري رکيم، چيم ته سانگي سان مالڪ کي موٽائي ڏيندس. هڪ ڏينهن اوچتو اچي خيال پيو ته سچو ڪتاب اٿلائي ڏسان ته پيا ڪهڙا خزانه منجهس سمايل آهن. مطلع ڪرڻ سان معلوم ٿيو ته لواريءَ وارن بزرگن جون سوانح عمريون ئي گوهرن جا گنجي نا آهن، جن جي شايع ڪرڻ سان سنڌ جو وايومنڊل ونهيو ٿي پوندو. جئن جئن ويس وڌيڪ غور ڪندو، تئن تئن اها نيت ويم وڌيڪ زور پوندي... پوءِ ته توڪل جو سندرو ٻڌي، وينس هيءُ ڪتاب لکڻ اگرچه 'مرغوب الاحباب' مان گهڻو ذخيرو مليو، ته به ڪيترين ڳالهين لاءِ ٻين حوالن ۽ سندن جي سخت ضرورت معلوم ٿي. پر پير سعيد حسن ۽ سندس معزز سوٽ پير حسن بخش اچي پورائي ڪئي. ڪيترائي قلمي نسخا، پارسي توڙي عربي، آٿي مون وٽ حاضر ڪيائن، جن مان دل گهري مدد ملي".[١٩]

اهي ڪتاب جن منجهان ڊاڪٽر صاحب کي هن ڪتاب لکڻ ۾ مدد ملي انهن جو تفصيل پاڻ هن ريت ڏنو اٿن.

(١) لطيفة التحقيق: جنهن ۾ لواريءَ وارن بزرگن جو حسب ۽ نسب بيان ڪيل آهي ان جو مصنف سيد رفيق علي حسيني پشنگي هو... ڪتاب ١١٢٠ هجريءَ ۾ جوڙي تيار ڪيائين.

(٢) فردوس العارفين: هن جو خاص مضمون سلطان اولياءَ خواجہ محمد الزمان جي سوانح عمري آهي جنهن جو مصنف مير بلوچ خان ٽالپر هو... هي ڪتاب سنہ ١٢٠١هجري ۾ تيار ٿيو.

(٣) الجواهر البدائع: هن ۾ حضرت سلطان الاوليا، خواجہ محمدالزمان ۽ حضرت محبوب الصمد جا ڪي ملفوضات ۽ سندن بابت ڪي روايتون ڏنل آهن هن جو مصنف بلال آهي، هي ڪتاب سنہ ١٢٢١هجريءَ ۾ جڙي راس ٿيو.

(٤) مرغوب احباب: هن ۾ لواريءَ وارن بزرگن جون سوانح عمريون آهن. مصنف جو نالو نظر علي بلوچ آهي... هي ڪتاب سنہ ٢٦٢هجريءَ ۾ لکجي تيار ٿيو.

(٥) صفائل الضمائر: هن ۾ حضرت شاهہ مدني جو ذڪر ٿيل آهي جنهن ڪي ان جي فرزند حضرت خواجہ محمد سعيد سنہ ١٣٠٣هجريءَ ۾ تصنيف ڪيو.

مٿي ذڪر ڪيل سمورا ڪتاب فارسيءَ ۾ هئا جن جو ذڪر ڪندي حضرت خواجہ احمدالزمان[٢٠] (جنهن لواريءَ جا لال ڪتاب جي مواد جي تصديق ڪئي هئي) هن ڪتاب جي تقريظ ۾ فرمايو اهي "حضرات اقطاب عظام لواريءَ جا حالات پاڪ ۽ سوانح عمريون ۽ ارشادات و هدايت جا سيئي ڪتاب ۽ احوال پاڪ ۽ ڪلام مبارڪ حضرت خواجگان سلطان الاولياءَ صاحب، لواري صاحب جا سمورا ڪتاب بالاڪثر فارسي ۽ عربيءَ ۾ اڳوڻن عارفن جا تاليف ٿيل آهن جن مان فقط هڪ ڪتاب "صفائل الضمائر" فارسي مصنف حضرت امام الاولياءَ مڪي جو ڇپيل آهي، باقي سڀ ڪتاب مثلاً: "لطيفتہ التحقيق في نسب آل صديق" - "فتح الفضل" - "ڪلام حضرت سلطان اوليا"، "لذت الوصل، شرح فتح الفضل" ۽ "تحقيقات لواري" مصنف امام الاوليا • مڪي ۽ "فردوس العارفين" ۽ "جواهر بلالي" ۽ "مرغوب الاحباب" ۽ سوال و جواب خواجہ ابراهيم" وغيره مان ڪو بہ ڇپيل نہ آهي، اگرچہ اهڙن انوار بخش ڪتابن جو سنڌيءَ ۾ ترجمون ٿيڻ ۽ ڇپجي وڃڻ تمام ضروري ۽ سعادت ابدي آهي. جڏهن جڏهن مولي

هادي جي منشا پاڪ ٿيندي، تڏهن تڏهن خودبخود اهڙا سبب پيدا ٿيندا، جنهن جي ڪري مٿين ڪتابن مبارڪن جو ترجمو سنڌي ۽ ٻين قلمن ۾ ٿي ويندو، ڇاپي هيٺ به اچي ويندا."(٢١)

مٿي ذڪر ٿي آيو آهي تہ ڪتاب لواريءَ جا لال جيئن جو تينئن ترجمو ڪونهي، پر گربخشاڻي صاحب طرفان لواريءَ وارن بزرگن جي حياتيءَ سڪيا بابت مٿي ذڪر ڪيل عربي ۽ فارسي ڪتابن جي ڳوڙهي اڀياس ڪان پوءِ، تخليقي انداز ۾ لکيو ويو آهي ۽ اها ان وقت واري دوري ۾ وڏي ڪارگر ڳالهہ هئي." اهڙي صورتحال جنهن ۾ سنڌيءَ ۾ ڪو مواد نہ هجي. اتي گربخشاڻي صاحب پاران تاليف ڪيل هن ڪتاب جي اهميت جو ان ڳالهہ منجهان اندازو لڳائي سگهجي ٿو تہ ان ڪتاب جي ڇپجڻ ڪان اڳ ئي اينتري شهرت ٿي، جو ماڻهن اڳواٽ بڪنگ ڪرائي. ان صورتحال جو ذڪر ڪندي پير سعيد حسن لکي ٿو: "جڏهن لواريءَ جا لال ڇپيو تڏهن ڊاڪٽر (گربخشاڻي) صاحب ڏنو تہ جملہ ڇپيل تعداد ڪان بڪنگ جو انگ گهڻو وڌيڪ ٿي ويو. انهيءَ ڪري جن گهڻيون ڪاپيون بڪ ڪرايون هيون انهن کي گهٽ ڪتاب ڏيڻا پيا. منهنجي ڄاڻ موجب هن وقت تائين ٻيو ڪو بہ اهڙو سنڌيءَ ۾ ڪتاب ڪونہ ڇپيو آهي جنهن جون سڀ ڪاپيون ڇپجڻ ڪان اڳيئي وڪامي چڪيون هجن." (٢٢)

هن ڪتاب جو هڪ (ٻيو) ناقص ڇاپو انتظاميہ جماعت درگاهہ لواري شريف پاران ١٩٧٤ع ۾ شايع ڪيو ويو پر انتظاميہ جي مخصوص مفادن سبب ان ڪتاب جي پهرين (اصل) ڇاپي ۾ آيل ڪجهہ سٽون خارج ڪيون ويون. جنهن ڪري اصل حقيقت پڙهندڙن اڳيان آڻڻ لاءِ لواري شريف ادبي ڪميٽي پاران ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ واري ڇاپي جو عڪسي ڇاپو ١٩٨٧ع ۾ ٽئين ڇاپي طور شايع ڪيو ويو. ١٩٧٣ع ۾ شايع ٿيل ٻئي ڇاپي جو ١٩٧٥ع ۾ "اولياءَ لواري شريف" عنوان سان پروفيسر عبدالڪريم ٽالپر پاران ترجمو ڪيل اردو ڇاپو ٻڻ شايع ٿي چڪو آهي.

اهڙي اهم ڪتاب لاءِ موجوده دور ۾ اهو چوڻ تہ "اهو هڪ گمراه ڪندڙ ڪتاب آهي."(٢٣) ڏاڍي افسوس وارو عمل آهي. جنهن ۾ سنڌ جي مخصوص سيڪيولر ۽ رواداريءَ ڀريي صوفياڻي فڪر کي متنازع ظاهر ڪرڻ واري ڪوشش ڪانسواءِ ٻيو ڪجهہ نظر ڪونہ ٿو اچي. ورنہ سنڌ جي صوفين جو فڪر ڪنهن بہ طرح اسلام جي بنيادي اصولن خلاف ناهي. ان سلسلي ۾ پير سعيد حسن ابيات سنڌيءَ جي اردو ڇاپي جو پيش لفظ لکندي، ظاهر ڪيو آهي تہ "عام تصوف جي اصطلاح جي ناواقفيت سبب ڪي ماڻهو صوفي بزرگن جي تلقين کي اسلام جي احڪامن موجب نہ سمجهندا آهن ۽ وري جڏهن حضور صلعم، صحابہ ڪرام ۽ اولياءِ ڪرام جي زندگين ڏانهن نظر ڊوڙائيندا آهن تہ انهن سيني ٻين ماڻهن وانگر دنياوي زندگي گذاري هئي يعني شادي ڪيائون، اولاد پيدا ڪيائون ۽ گهر هلايائون ۽ روزگار جي ذريعي لاءِ ڌنڌو ڪيائون. تڏهن ڪن ماڻهن کي خيال ايندو آهي تہ شايد بزرگن جي ڪهڻي سندن رهڻي مطابق نہ هئي، مگر جيڪي صوفي اصطلاح کان واقف آهن ۽ ڪلام کي انهيءَ صحيح معنيٰ ۾ وٺندا آهن تہ انهن کي اولياءِ ڪرام، جي رَهڻي ۽ ڪهڻي ۾ ڪو بہ تضاد نظر نہ ايندو آهي".(٢٤)

مٿي ذڪر ڪيل صورتحال، ڪائي اڄ جي پيدا ڪيل ڪينهي پر اهڙي قسم جا مختلف خيال، رجحان ۽ لاڙا قديم دور کان هلندا پيا اچن، جن کي نظر ۾ رکندي خواجہ محمد الزمان هڪ پيري عقيدتمندن کي تلقين ڪندي فرمايو هو: "اسان جي طريقت موجب هٺ ڪم ۾ رذل هجي ۽ دل يار سان".(٢٥)

ڪتاب ۾ ڪي ڪمزوريون:

هن ڪتاب جون جتي ڪيتريون ئي خوبيون بيان ڪري سگهجن ٿيون، اتي ڪن جاين تي ڪتاب اندر ڪي ڪمزوريون بہ نظر اچن ٿيون ۽ انهن جي رهجي وڃڻ جو بنيادي ڪارڻ ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جو تحقيقي بنيادن ڏانهن بي ڌياناٽي هئڻ وارو سبب ئي

ٿي سگهي ٿو. ڇاڪاڻ تہ جن ڪتابن تان ڊاڪٽر صاحب هي ڪتاب تيار ڪرڻ جي سلسلي ۾ مدد ورتي هئي. اهي سڀ جو سڀ خواجہ محمد الزمان جن جي معتقدن ۽ خاص الخاص مريدن جا لکيل هئا. اها تہ هڪڙي واضح حقيقت آهي تہ جتي عقيدتمنديءَ وارو سوال سامهون هوندو آهي. اتي تحقيق ۽ تنقيد وارا اصول اورانگهجي ويندا آهن. ان ڪري اها ڳالهہ جيڪڏهن[1] خواجہ صاحب جي معتقدن ڪئي بہ هئي تہ ڊاڪٽر گربخشاڻي صاحب بحيثيت محقق جي هر معاملي جي تحقيق واري نظر سان ڇنڊڇاڻ ڪري ها تہ هي مواد وڌيڪ مستند ۽ جامع سمجهيو وڃي ها. مثال طور: ڪتاب جي ص ٦٣ تي لکيو ويو آهي تہ مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جو خواجہ محمد الزمان جي مرشد خواجہ ابوالمساڪين جي گلا ڪئي. سو خواجہ صاحب کي هڪ محلي ۾ اڪيلو ملي ويو. "مرشد جي ملامت ۽ گلا ڪائڻ سٺي نہ ٿي. سو رستي تان هڪ هڏو اٺ جو کڻي. مولويءَ جي مُنهن ۾ ڦهڪائي هنيائون ۽ بہ چار لتون هڻي چيائيونس تہ "اهي اڪر موٽائي وٺ".[(٢٦)]

مٿيون واقعو بقول مولانا دين محمد وفائي در حقيقت ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ پاران مواد جي ڇنڊڇاڻ ڪرڻ واري حوالي سان بي ڌيانائيءَ سبب لکجي ويو آهي. جنهن لاءِ مولانا جي لکت موجب "ڊاڪٽر گربخشاڻي معذرت پيش ڪئي... تہ هن کي (مواد لکڻ وقت) اها قطعي خبر نہ هئي تہ ان (لکت واري) محمد هاشم مان مراد ڪو مشهور مخدوم علامہ محمد هاشم ٺٽوي آهي".[(٢٧)] مٿين ڳالهہ جي تصديق طور مولانا دين محمد لکي ٿو "ڊاڪٽر گربخشاڻي مون سان روبرو بيان ڪيو تہ جنهن ڪتاب تان مان اهو نقل ۽ ترجمو ورتو آهي ان ۾ تہ مرڳوئي لفظ ملا هاشم لکيل هو جنهن مان گمان ئي نہ ڪڍي سگهيس تہ ڪو اهو ڪو حضرت مولانا مخدوم محمد هاشم ٺٽوي تمام گهڻن ڪتابن جو مصنف آهي".[(٢٨)]

مٿي ذڪر ڪيل معاملي ۾ نہ رڳو اها ڳالهہ تہ ڊاڪٽر گربخشاڻي کان تحقيق دوران سَهوَ ٿي ويئي پر جنهن بہ صاحب اهڙو واقعو خواجہ محمد الزمان جهڙي بلند پايہ بزرگ ۽ درويش صفت

انسان لاءِ بيان ڪيو آهي ان پنهنجي اهڙي عمل سان خواجہ محمد الزمان جي عظمت ۾ ڪوئي اضافو تہ ڪونہ ڪيو آهي بلڪ اهي تہ اهڙيون ڳالهيون آهن جن سان ڪنهن حقيقي ۽ سچي صوفي درويش جو پري ڪان بہ پالو نہ هوندو آهي. نظر ائين اچي ٿو تہ معروضي حالتن موجب بہ مٿي ذڪر ڪيل واقعي جي صحت ڪمزور آهي. ڇو ڪاڻ تہ مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جهڙي عالم (جنهن جو نالو هنڌين ماڳين مشهور هجي) مٿان اهڙي ريت حملو ٿيو هجي ۽ اهو واقعو زبان زدِ عام نہ ٿيو هجي. ان وقت بہ ٺٽو ڪو ايڏو وڏو گوناگون شهر بہ ڪونہ هيو جنهن ۾ ايڏو وڏو واقعو ظاهر نہ ٿي سگهي.

اهي ۽ اهڙي قسم جون ڪجهہ ٻيون ڳالهيون عقيدي سبب اهڙي تہ انداز ۾ بيان ڪيون ويون آهن جو اهي هن ڪتاب جي مرڪزي شخصيت خواجہ محمد الزمان جن جي بزرگانہ عمل ۽ ڪردار واري اثر کي موراڳو متاثر ڪرڻ جو سبب بنجن ٿيون.

حوالہ ۽ حاشيا

۱- پير سعيد حسن: يادگيريون. ٽہ ماهي رچنا ڪلڪتو انڪ ۲۰ آڪٽوبر- ڊسمبر ۱۹۸۳ع. ص - ۱۱.

۲- ايضاً - ص - ۱۰.

۳- ايضاً - ص - ۱۰.

۴- گربخشاڻي. هوتچند مولچند ڊاڪٽر: شاهہ جي حياتيءَ تي نئين روشني. ماهوار سنڌو ميان جو ڳوٺ آڪٽوبر ۱۹۳۳ع.

۵- گربخشاڻي. هوتچند مولچند ڊاڪٽر: "شاه جو هڪ هم عصر شاعر خواجہ محمد الزمان لواري" ماهوار سنڌو. ميان جو ڳوٺ. جنوري ۱۹۳۴ع.

۶- گربخشاڻي. هوتچند مولچند. ڊاڪٽر: "لواريءَ جا لال" ڇاپو ٽيون. لواري شريف: لواري ادبي ڪميٽي ۱۹۸۷ع. ص - ۲۵.

۷- ايضاً. ص - ٿ.

۸- ڊاڪٽر گربخشاڻي کي سندس زندگيءَ ۾ ان ڪم کي اڳتي وڌائڻ جو موقعو ملي ڪين سگهيو، پر ان سلسلي ۾ بعد ۾ ٻيل هيٺيون ڪم قابل ذڪر آهي.

(الف) پير سعيد حسن جو "ديوان سعيد" جيڪو حضرت خواجہ محمد سعيد قدس سره جن جي فارسي غزلن جو مجموعو آهي. جنهن جي تمهيد لکندي پير

صاحب. خواجہ محمد سعيد بابت معلومات پيس ڪئي آهي. هي ڪتاب ١٩٦٥ع ۾ شايع ٿيو.

(ب) محمد پناھ ڦرڙي جو تيار ڪيل "لواري جا لال" حصو ٻيو: هن ڪتاب ۾ لواري وارن باقي ٻين بزرگن جو تذڪرو آيل آهي. جنهن ۾ خواجہ محمد سعيد سرفهرست آهي. هي ڪتاب ١٩٨٣ع ۾ شايع ٿيو.

(پ) عبدالرحمان نقاش ۽ آسو مل چاندواڻي جو تيار ڪيل "ڏکڻ ڏٺو چنڊ" هي ڪتاب پڻ لواري جا لال ڪتاب ۾ آيل بزرگن کان سواءِ باقي ٻين بزرگن جو تذڪرو آهي. جنهن ۾ خواجہ محمد سعيد جو ذڪر سرفهرست آهي. هي ڪتاب وڏيڪ جامع ۽ مستند آهي. جيڪو لواري ادبي ڪميٽي باران ١٩٨٩ع ۾ شايع ٿيو.

٩- گربخشاڻي، هوتچند مولچند، ڊاڪٽر: لواري جا لال، ايضاً، ص - ٽ.

ڊاڪٽر گربخشاڻي واري ان راءِ جي حيثيت، اهميت ۽ افاديت جو اندازو هيٺين مثال منجهان بخوبي لڳائي سگهجي ٿو. سائين غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب کان روايت آهي تہ ٢٠-٢٥ سال اڳ هارورڊ يونيورسٽيءَ جو ريڪٽر علمي دوري تي سنڌ ۾ آيو هيو. سائنس سندس ليڊي بہ گڏ هئي. انهن کي سنڌ يونيورسٽيءَ پاران ڊاڪٽر نبي بخش قاضي ۽ قاسمي صاحب مهمانن جي خواهش تي ڪين پير جهنڊي جي علمي لائبريري ڏيکارڻ ويا هئا. اتي پير محب الله شاهہ "جڏهن ڊاڪٽر موصوف کي مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي جو ڪتاب عربي ۾ فتح الفضل ڏيکاريو تہ موصوف ان جي مطالعي ۾ اهڙو محو ٿي ويو جو همہ تن ٿي ان جو مطالعو ڪندو رهيو ۽ ڪڏهن ڪڏهن ليڊي صاحبہ کي بہ ان جي مطلب کان واقف ڪندو رهيو. مان جڏهن تہ سنڌ يونيورسٽي ۾ اعليٰ تعليم ۽ تحقيق پي- ايچ - ڊي لاءِ گائيڊ هوس ان ڪري مون کي ۽ ڊاڪٽر قاضي صاحب کي فتح الفضل ڪتاب جي تعريف ڪندي فرمايو تہ سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ جيڪڏهن ڪو عربي، پارسي جو مستعد شاگرد هجي تہ اسان ان کي هارورڊ يونيورسٽيءَ لاءِ اسڪالرشپ ڏيون تہ هو اتي اچي فتح الفضل ڪتاب تي ريسرچ ڪري". (فتح الفضل سنڌي ترجمو ص - ١١)

مٿي ذڪر ڪيل ڪتاب سلطان اولياءِ خواجہ محمد الزمان جن جي ملفوظات تي مشتمل آهي، جنهن کي مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي عربيءَ ۾ آندو. هو ۽ ان جو فارسي ترجمو خواجہ محمد لواريءَ واري "الورداالمحمديہ" عنوان سان ڪيو هيو. جنهن کي ١٩٨٨ع مٿين ٻنهي ڪتابن کي سامهون رکي ساڳي نالي فتح الفضل سان علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب سنڌي ٻوليءَ ۾ آندو آهي.

١٠- دائودپوٽو، عمر بن محمد، ڊاڪٽر؛ ابيات سنڌي، ڇاپو پهريون، ڪراچي، ايجوڪيشنل پبلشنگ هائوس، ١٩٣٩ع، ص - و.
١١- پير، سعيد حسن؛ يادگيريون، ٽه ماهي رچنا، ڪلڪتو، انڪ ٢٠ آڪٽوبر-ڊسمبر ١٩٨٣ع، ص - ١٢.
١٢- گربخشاڻي، هوتچند مولچند ڊاڪٽر؛ مقدمه لطيفي، ڇاپو ٽيون، حيدرآباد: سنڌي ڪتاب گهر، ١٩٥٠ع، ص - ٦٣.
١٣- ايضاً، ص- ٥٩.
١٤- ايضاً، ص - ٦٠.
١٥- دائودپوٽو، ايضاً، ص - و.
١٦- گربخشاڻي، هوتچند مولچند ڊاڪٽر؛ لواريءَ جا لال،ڇاپو ٽيون، لواري شريف؛ لواري ادبي اڪيڊمي،١٩٨٧ع، ص - ١٠٣.
١٧- پير سعيد حسن؛ ابيات سنڌي، بار اول، ڪراچي، انجمن پريس ١٩٨١ع، ص ١٠٦.
١٨- گربخشاڻي، هوتچند مولچند ڊاڪٽر؛ لواريءَ جا لال، ايضاً، ص - ٺ.
١٩- ايضاً، ص - ٺ.
٢٠- خواجه احمد الزمان جن جو شرف ملاقات پير علي محمد شاهه راشديءَ کي نصيب ٿيو هو. اهو پنهنجا تاثرات قلمبند ڪندي لکي ٿو: "سائين احمد الزمان رحمة الله جي شخصيت بلڪل نياري هئي، پنهنجي دور جي وڏن علمائن ۽ علامن کان مناهين مقام جو مالڪ هو... اڌ ڪلاڪ جي گفتگو بعد بلڪل واضح ٿي ويو ته علم ۽ روحانيت جو هڪ پريل ۽ ڍڪيل مَٽ آهي". اهي ڏينهن اهي شينهن، حصو ٢-١٩٩٣ع، ص - ٤٦٨-٤٧٠.
٢١- اج تائين "لطيفت التحقيق في نسب آل صديق" ڪتاب لطيف التحقيق عنوان سان ١٩٥٠ع واري ڌاڪي ۾، "سوال و جواب خواجه محمد ابراهيم"، مقولات تصوف عنوان سان ١٩٧٢ع ۾ عبدالڪريم ٽالپر جي سنڌي ترجمي سان- مرغوب الاحباب" جواهر بدايع ۽ رسالہ ابراهيم جو گڏيل اختصار "آئينہ اولياء" عنوان سان، پير ميان فيض محمد ۽ محمد ابراهيم عباسيءَ جي ترجمي ۽ عبدالڪريم ٽالپر جي تصحيح سان ١٩٧٤ع ۾ شايع ٿيو. فتح الفضل ۽ ان جي فارسي ترجمي الوردالمحمدي کي سامهون رکي علامہ غلام مصطفيٰ قاسميءَ جو سنڌيءَ ۾ تيار ڪيل "فتح الفضل" ١٩٨٨ع ۾- صقائل الضمائر جو سنڌي ترجمو "ماٽيو تن ملير" عبدالرحمان نقاش ۽ عبدالرشيد

صابر جو ترجمو ١٩٩٦ع ۾. جڏهن تہ ساڳي ڪتاب جو محمد آدم اسحاقاني، جو اردو ترجمو ڪيل ١٩٨٨ع ۾ ڇپجي چڪو آهي.

٢٢- پير، سعيد حسن، يادگيريون، تہ ماهي رچنا، ڪلڪتو، انڪ ٢٠ آڪٽوبر- ڊسمبر ١٩٨٣ع، ص - ١٢.
٢٣- خالد، ڪريم بخش: صوفين صاف ڪئو، ماهوار پيغام، ڪراچي، سيپٽمبر- آڪٽوبر ١٩٨٢ع.
٢٤- پير سعيد حسن: ابيات سنڌي، بار اول ڪراچي: انجمن پريس ١٩٨١ع. ص-٨٦.
٢٥- گربخشاڻي، هوتچند مولچند ڊاڪٽر: لواريءَ جا لال، ڇاپو ٽيون، لواري شريف: لواري ادبي اڪيڊمي، ١٩٨٧ع، ص - ٨٧.
٢٦- گربخشاڻي، هوتچند مولچند ڊاڪٽر: لواريءَ جا لال، ڇاپو ٽيون، لواري شريف: لواري ادبي اڪيڊمي، ١٩٨٧ع، ص- ٦٣.
٢٧- وفائي، دين محمد مولانا: تنقيدات: لواريءَ جا لال، ماهوار توحيد ڪراچي، جولاءِ ١٩٣٤ع، ص - ٢٨.
٢٨- ايضاً.

هي ڪتاب شيخ طارق اشرف ڪمپوزر ڪيو ۽ سنڌ يونيورسٽي پريس حيدرآباد ۾ ڇپيو.